

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN NİHÂYETÜ'L-İCÂZ ADLI ESERİNDE ABDÜLKÂHİR EL-CÜRCÂNÎ'YE İTİRAZ ETTİĞİ MESELELER*

Musa ALAK**

Özet

Klâsik belâgat kitaplarında Fahreddîn er-Râzî'nin ve belâgat alanında Abdülkâhîr el-Cürcânî'nin kitaplarını esas alarak meydana getirdiği eseri Nihâyetü'l-icâz'ın adlarına neredeyse hiç rastlanmamaktadır. Bu durum akla çeşitli sorular getirmektedir: Acaba Râzî'nin belâgat alanında kayda değer hiçbir görüşü yok mudur? Veya onun kendine mahsus birtakım görüşleri vardır da sonraki belâgatçiler tarafından mı dikkate alınmamıştır? vs. Makalede bu gibi sorulara cevap verebilmek için Râzî'nin Nihâyetü'l-icâz'da Abdülkâhîr el-Cürcânî'ye itirazda bulunduğu meseleler tespit edilerek kısaca anlatılmış, ardından sonraki belâgatçilerin önde gelenlerinden Sekkâkî, Kazvîni, Teftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî'nin o konularla ilgili değerlendirmeleri sunulmuştur. Böylece Râzî'nin, kendine mahsus görüşlerde, sonraki belâgatçiler tarafından, tenkit edilmek sûretiyle bile olsa, dikkate alınıp alınmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdülkâhîr el-Cürcânî, Fahreddîn er-Râzî, Sekkâkî, Delâilü'l-icâz, Esrâru'l-belâga, Nihâyetü'l-icâz, Miftâhu'l-ulûm, Belâgat.

The Issues In Which Fakhr Al-Din Al-Râzî

Criticized Abd Al-Kâhîr Al-Jurjânî In His Book Nihâyat Al-İjâz

Abstract: Fakhr al-Dîn al-Râzî wrote his book called Nihâyat al-İjâz depending on the two rhetorical books of Abd al-Kâhîr al-Jurjânî. However, both the name al-Râzî and the name of his book Nihâyat al-İjâz

* Bu makale, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından 25-26 Aralık 2010 tarihlerinde düzenlenen “Vefâtının 800. Yıldönümü Vesilesiyle Fahreddîn Râzî Sempozyumu”nun VI. Oturumunda aynı başlıkla sunduğumuz tebliğin makaleleşmiş hâlidir.

** Okutman Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı. e-mail: (musaalak@gmail.com)

were almost never mentioned in the classical books of rhetoric. This leads to various questions: Did al-Râzî have no ideas of his own in the area of rhetoric? Or, he did have some ideas of his own but they were not taken into account by the subsequent scholars of rhetoric?... In order to find answers to such questions, I have focused on the issues in Nihâyat al-İjâz, through which al-Râzî criticized Abd al-Kâhîr al-Jurjânî. After that, I have investigated the evaluations relating to the same issues made by the subsequent scholars of rhetoric, al-Sakkâkî, al-Qazvîni, al-Taftâzânî, and al-Sayyed al-Sharîf al-Jurjânî. In this way, I have tried to put forth whether or not al-Râzî was taken seriously by the subsequent scholars of rhetoric.

Key words: Abd al-Kâhîr al-Jurjânî, Fakhr al-Dîn al-Râzî, al-Sakkâkî, Dalâil al-icâz, Asrâr al-Balâgah, Nihâyat al-İjâz, Miftâh al-Ulûm, al-Balâgah, rhetoric.

GİRİŞ

Belâgat ilimlerinin tarihini okumayıp da sadece klasik belâgat kitaplarını okumakla yetinenler, bu kitaplarda **Fahreddîn er-Râzî**'nin (ö. 606/1210)¹ adını neredeyse hiç göremeyince, “onun belâgat alanında kayda değer bir görüşe sahip olmadığı” intibâna kapılırlar. Belâgat tarihini okuyanlar ise, “onun *Nihâyetü'l-icâz* adlı eseriyle, **Abdülkâhîr el-Cürcânî** (ö. 471/1078-79)² ve **Zemahşerî** (ö. 538/1144)³ belâgatının işlenip sonraki nesillere aktarılmasında çok önemli bir köprü görevi gördüğü, fakat daha sonra **Sekkâkî**'nin (ö.

¹ **Fahreddîn er-Râzî:** Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî. Kelâm, felsefe, tefsîr ve usûl-i fıkıh alanlarındaki çalışmalarıyla tanınan Eş'arî âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Hayruddîn ez-Ziriklî, **el-A'lâm kâmusü terâcimü li-esheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn** (Bundan sonra: **A'lâm**), 15. baskı, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, VI, 313; Ömer Rızâ Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin terâcimü musannifin l-kütübü'l-'Arabiyye** (Bundan sonra: **Mu'cem**), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty., III, 558-560; Süleyman Uludağ, **Fahreddîn Râzî**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991; Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddîn er-Râzî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (Bundan sonra: **DİA**), XII, 89-95.

² **Abdülkâhîr el-Cürcânî:** Ebû Bekr Abdülkâhîr b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî. Arap dil bilgini ve edebiyat nazariyatçısı. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, **A'lâm**, IV, 48-49; Kehhâle, **Mu'cem**, II, 201-202; Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Abdülkâhîr el-Cürcânî”, **DİA**, I, 247-248.

³ **Zemahşerî:** Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. Müfessir, muhaddis, kelâmcı, nahivci, lügatçı, beyâncı, edip. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, **A'lâm**, VII, 178; Kehhâle, **Mu'cem**, III, 822-823; Nuri Yüce, “Zemahşerî”, Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (**İA**), XIII, 509-514; Ali Özek, **Zemahşeri ve Arap Lügatçılığında Yeri**, 1. baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, s. 25-65.

626/1229)⁴ gölgesinde kaldığı ve belki de sonraki belâgatçiler tarafından dikkate alınmadığı”⁵ intibâmı edinirler.

Bu durum akla pek çok soru getirmektedir: Acaba bu intibâlar bir hakikatin ifâdesi midir, yoksa sadece bir zandan mı ibarettir? **Râzî**, sadece **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin görüşlerini aktaran biri konumunda mıdır? **Râzî**'nin belâgat alanında kayda değer bir görüşü yok mudur? **Râzî**'nin kendine mahsus görüşleri vardır da sonraki belâgatçiler tarafından mı dikkate alınmamıştır? vs.

İşte makalemizin amacı bu ve benzeri soruları cevaplandırabilmek için bir kapı aralamaktır.

Râzî'nin doğrudan belâgatle ilgili olan eseri *Nihâyetü'l-îcâz fi dirâyeti'l-i'câz*'dir. *Nihâyetü'l-îcâz*, başka kaynakları da kullanmakla birlikte temel olarak, mukaddimede bizzat **Râzî**'nin de ifâde ettiği gibi, **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin *Delâilü'l-i'câz ve Esrâru'l-belâğa* adlı eserlerine dayanmaktadır.⁶ Dolayısıyla **Abdülkâhir el-Cürcânî**'ye katıldığı meselelerde sonraki belâgatçiler tarafından ikinci el kaynak sayılıp adının zikredilmemesi makûl karşılanabilir. Onun sonraki belâgatçiler tarafından dikkate alınıp alınmadığını söyleyebilmek için **Abdülkâhir el-Cürcânî**'ye itiraz ettiği meseleleri tespit edip o meselelerde sonraki belâgatçilerin yaptıkları değerlendirmeleri incelemek gerekir.

⁴ **Sekkâkî**: Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî. Arap belâgatında çığır açmış dil bilimi âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Zirikî, **A'lâm**, VIII, 222; Kehhâle, **Mu'cem**, IV, 148-149; İsmail Durmuş, “Sekkâkî, Ebû Ya'kûb”, **DİA**, XXXVI, 332-334; Musa Alak, **Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 5-101.

⁵ Râzî'nin belâgata katkısı, metod ve içerik bakımından sonraki belâgatçiler üzerindeki etkileri hakkında bilgi için bkz. Şevki Dayf, **el-Belâğa tetavvur ve târîh**, 12. baskı, Kâhire: Dârü'l-Maârif, ty., s. 274-286; Nasrullah Hacımüftüoğlu, **Fahrüddîn er-Râzî, Nihâyetü'l-îcâz fi Dirâyeti'l-îcâz'ının Tahkikli Neşri ve Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi**, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm ve İslâm Felsefesi Bölümü, 1987, s. 149-154; Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz fi dirâyeti'l-i'câz*, (nşr. Nasrullah Hacımüftüoğlu), 1. baskı, Beyrut: Dârü Sâdir, 1424/2004, s. 9-12 (Neşredenin girişi).

⁶ Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*, s. 24-25.

Râzî'nin **Abdülkâhir el-Cürcânî**'ye en büyük itirazı, mukaddimede bizzat kendisinin de ifâde ettiği gibi, belâgat konularını belli bir sistematikten yoksun olarak işlemesi ve sözü çok uzatmasıdır.⁷

Bunun dışında tespit edebildiğimiz kadarıyla **Râzî**, altı meselede **Abdülkâhir el-Cürcânî**'ye itiraz eder. Aşağıda bu meseleleri kısaca anlatacak, ardından sonraki belâgatçilerin önde gelenlerinden **Sekkâkî**, **Kazvîni** (ö. 739/1338),⁸ **Teftâzânî** (ö. 792/1390)⁹ ve **Seyyid Şerif Cürcânî**'nin (ö. 816/1413)¹⁰ değerlendirmelerini sunacağız. Böylece **Râzî**'nin, kendine mahsus görüşlerde, sonraki belâgatçiler tarafından, tenkit edilmek sûretiyle bile olsa, dikkate alınıp alınmadığını ortaya koymaya çalışacağız.

I- HABERİN BAŞINDA BULUNAN LÂM-I TA'RÎFİN BAZEN “HASR / KASR” İFÂDE ETMEMESİNİN MİSALİ

Râzî, haberî kelâmıla ilgili konuları işlediği bölümde: 1- (زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ), 2- (زَيْدٌ) ve 3- (الْمُنْطَلِقُ) cümleleri arasındaki farkları incelediği bir fasıl açar.¹¹ Bunlardan ikincisinde, yani (زَيْدٌ الْمُنْطَلِقُ) cümlesinde, haber görevinde bulunan (الْمُنْطَلِقُ) kelimesinin başındaki lâm-ı ta'rîfin, eşit veya daha dar olmasına bakmaksızın, ahd veya cins manasıyla, hakikaten ve mübâlağa yoluyla, “**muhberun bih'in (haber / yüklem: الْمُنْطَلِقُ) muhberun anh'a (mübtedâ /**

⁷ Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*, s. 25 (لكونه مستخرجا لأصول هذا العلم وأقسامه وشرايطه) ...ولكنه رحمه الله، لكونه مستخرجا لأصول هذا العلم وأقسامه وشرايطه) .وأطنب الكلام كل الإطناب.

⁸ **Kazvîni**: Ebû'l-Me'âli Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfîi. Arap belâgati teorisyeni. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Zirikî, **A'lâm**, VI, 192; Kehhâle, **Mu'cem**, III, 396-397; Mehmet Yalar, **el-Hatîb el-Kazvîni ve Belâgat İmindeki Yeri**, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997; İsmail Durmuş, “Kazvîni, Hatîb”, **DİA**, XXV, 156-157; Kazvîni, **Telhîsu'l-Miftâh**, (nşr. Yâsîn el-Eyyûbî), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1428/2008, s. 10-21 (neşredenin girişi).

⁹ **Teftâzânî**: Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî. Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Zirikî, **A'lâm**, VII, 219; Kehhâle, **Mu'cem**, III, 849; Özel, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, s. 87-88.

¹⁰ **Seyyid Şerif Cürcânî**: Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî. Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Zirikî, **A'lâm**, V, 7; Kehhâle, **Mu'cem**, II, 515-516; Sadreddin Gümüş, **Seyyid Şerif Cürcânî**, İstanbul: İSAV Neşriyatı, 1984; a.mlf., “Cürcânî, Seyyid Şerîf”, **DİA**, VIII, 134-136.

¹¹ Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*, s. 82 (في الفرق بين قولنا: "زيد منطلق"، وقولنا: "زيد المنطلق"،) (وقولنا: "المنطلق زيد").

özne: *جَزِيدٌ* **hasredilmesi**”, yani “yüklemin ifâde ettiği hükmün özneye mahsus olması, öznenen başka bir şeyde bulunmaması” manasını ifâde ettiğini belirtir ve misallerini de tahlil eder.¹² Daha sonra **Abdülkâhîr el-Cürcânî**'nin *Delâilü'l-i'câz* adlı eserinden şöyle bir nakil yapar:

“Lâm-ı ta'rîf, bazen hasr için gelmez. **Hansâ**'nın (r.anhâ) (ö. 24/645)¹³ şu sözü gibi:

إِذَا قَبِحَ الْبُكَاءُ عَلَى قَتِيلٍ   رَأَيْتُ بُكَاءَكَ الْحَسَنَ الْجَمِيلًا

“Manası: “Öldürülen birine ağlamak çirkin olsa da, ben, sana ağlamayı iyi ve güzel görüyorum.”

“Burada **Hansâ** (r.anhâ), “Ona ağlamak dışında hiçbir şey, iyi ve güzel değildir” demek istemiyor; fakat “ona ağlamayı”, güzel olduğu hiç kimsenin inkâr edemeyeceği derecede açık olan şeylerin cinsine dâhil etmek istiyor.”¹⁴

İşte burada **Râzî**, **Abdülkâhîr el-Cürcânî**'ye itiraz eder. Ona göre, **Hansâ**'nın (r.anhâ) beytindeki, aslında mübtedânın haberi iken, bu cümlede ef'âl-i kulûbdan olan (رَأَيْتُ) fiilinin ikinci mef'ûlü görevinde bulunan (الْحَسَنَ) kelimesinin başındaki lâm-ı ta'rîfin, mübâlağa yoluyla hasr ifâde ettiği kabul edilerek beyte: “*Öldürülen birine ağlamak çirkin olsa da, ben, iyi ve güzel olanı ancak sana ağlamak görüyorum*” manası verildiği takdirde de cümlenin manasında bir bozukluk olmayacağını söyler.¹⁵ Böylece yukarıda zikrettiği kâidenin bu misâlde bozulmasını engellemeye çalışır.

Sekkâkî, “haberinin başındaki lâm-ı ta'rîfin hakikaten veya mübâlağa yoluyla hasr ifâde etmesi” konusunu işlediği yerde, “onun bazen de hasr ifâde

etmemesi”nden bahsetmez.¹⁶ Ayrıca **Hansâ**'nın (r.anhâ) zikredilen beyti *Miftâhu'l-ulûm*'da hiç yer almaz.

Kazvîni, *el-Îzâh* adlı eserinde, “haberinin başındaki lâm-ı ta'rîfin bazen hasr ifâde etmediği” görüşünü, benimseyerek zikreder ve misal olarak da **Hansâ**'nın (r.anhâ) beytini verir.¹⁷

Teftâzânî, **Hansâ**'nın (r.anhâ) beytindeki lâm-ı ta'rîfin hasr ifâde etmesinin manasız olacağını izah ettikten sonra, isim vermeden “kîl” lafzıyla **Râzî**'nin itirâzını zikreder ve geçersiz olduğunu belirtir.¹⁸

Seyyid Şerîf Cürcânî, konuyla ilgili yerlerde herhangi bir görüş serdetmez; dolayısıyla **Râzî**'nin itirâzından da bahsetmez.¹⁹

Sonuç olarak, **Sekkâkî**'nin bu konuya yer vermemesini dolaylı bir destek olarak yorumlamak mümkün olsa da, **Râzî**'nin bu itirâzının genel olarak sonraki belâgatçiler tarafından desteklenmediğini söyleyebiliriz.

II- MECÂZ-I AKLÎDE KULLANILAN FİİLİN HAKİKÎ BİR FÂİLİNİN BULUNMASI ŞART MIDIR, DEĞİL MİDİR?

Malûm olduğu üzere, karîne-i mânia ve alâka ile, bir lafız veya terkinin hakikî manası dışında kullanılmasına “**mecâz-ı lügavî**”; bir fiil veya fiil manasındaki kelimenin hakikî fâilinden başka bir şeye (sebeup, zaman, mekân vs.) isnâd edilmesine, yani mecâzî isnâda “**mecâz-ı akli**” denir.

¹² Râzî, *Nihâyetü'l-icâz*, s. 82-83.

¹³ **Hansâ**: Ümmü Amr Tûmâdir bint Amr b. el-Hâris b. eş-Şerîd. Arapların en meşhur kadın şairi, sahâbiyye. Hayatı hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, **A'lâm**, II, 86; Kehhâle, **Mu'cem**, I, 458; Ali Şakir Ergin, “Hansâ”, **DİA**, XVI, 46-47. Beyit için bkz. **Hansâ**, **Dîvânü'l-Hansâ**, (nşr. Hamdû Tammâs), 2. baskı, Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1425/2004, s. 99.

¹⁴ Râzî'nin kendi ifâdeleriyle naklettiği bu ibârenin aslı için bkz. Abdülkâhîr el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhîr b. Abdîrahmân b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 471/1078-79), **Delâilü'l-i'câz**, (nşr. Mahmûd Muhammed Şakîr), 3. baskı, Kâhire: Matbaatü'l-Medenî, 1413/1992, s. 181.

¹⁵ Râzî, *Nihâyetü'l-icâz*, s. 83-84.

¹⁶ Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Ali es-Sekkâkî (ö. 626/1229), **Miftâhu'l-'ulûm**, (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/2000, s. 318-319.

¹⁷ Kazvîni, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni (ö. 739/1338), **el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâğa**, (nşr. Muhammed Abdülkâdir el-Fâdilî), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424/2004, s. 104.

¹⁸ Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî. (ö. 792/1390), **el-Mutavvel şerhu Telhîsi Miftâhi'l-'ulûm**, (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), 2. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007, s. 349 (وبهذا... "إنه يجوز أن يكون للقصر مبالغة" : (سقط ما قيل : إنه يجوز أن يكون للقصر مبالغة" : a.mlf., **Muhtasarü's-Sa'd**, (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005, s. 153 (Râzî'nin itirâzına yer vermiyor).

¹⁹ Seyyid Şerîf Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), **Hâşiye ale'l-Mutavvel**, İstanbul: Bosnevî el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, 1310, s. 180; Yüksel Çelik, **es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin el-Misbâh fî Şerhi'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlihi (Edisyon Kritik)**, (Bundan sonra: Seyyid Şerîf Cürcânî, **el-Misbâh**), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 219-220 (Metin kısmı).

Râzî, hakikat ve mecâz konusunu işlediği bölümde “mecâzî isnâd”a “mecâzî isbât” adını verir ve her “mecâzî isbât”ın bir de “hakikî isbât”ının bulunması gerektiğine dair bir fasıl açar.²⁰ Fasılın başında *Delâilü'l-i'câz*'dan uzunca bir iktibas yaparak, bunu şart görmeyen **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin görüşünü nakledele.

Abdülkâhir el-Cürcânî'ye göre, mecâz-ı aklîde fiilin, kendisine isnâd edildiği takdirde mecâzdan çıkıp hakikate dönüşeceği gerçek bir fâilinin bulunması zorunlu değildir; bulunabilir de bulunmayabilir de. Meselâ: (رَبِحَتْ) “Onların ticareti kâr etti” cümlesinde, (رَبِحَتْ) fiili, mecâzî olarak isnâd edildiği (تِجَارَتُهُمْ) kelimesine değil de, o ticaretin sahiplerine dönen zamire isnâd edilerek (بِحُوا فِي تِجَارَتِهِمْ) “Onlar, ticâretlerinde kâr ettiler” denilirse, mecâzdan çıkılıp hakikate dönmüş olur. Ancak her fiile böyle gerçek bir fâil bulmak mümkün olmaz. Meselâ aşağıdaki cümlelerdeki fiillere, mecâzî olarak isnâd edildikleri fâillerinin dışında, gerçek birer fâil bulunamaz:

1- أَقْدَمَنِي بَلَدَكَ حَقٌّ لِي عَلَى إِنْسَانٍ.

Manası: “Beni senin şehrine bir insanda bulunan hakkım getirdi.”

2- وَصَيَّرَنِي هَوَاكِ وَبِي لِحَيْنِي يُضْرَبُ الْمَثَلُ

Manası: “Aşkın beni öyle bir hâle soktu ki (senin aşkından) helâk olduğum için deyim olarak söylenir oldum.”

3- يَزِيدُكَ وَجْهَهُ حُسْنًا إِذَا مَا زِدْتَهُ نَظْرًا

Manası: “Sen ona bakmayı artırdığın zaman onun yüzü senin güzelliğini artırır.”

O hâlde, mecâzın lügavî mi yoksa aklî mi olduğunu tespit etmek için, fiilin dayandığı kök mananın o kelâmda gerçek manasıyla bulunup bulunmadığına bakmak gerekir. Şöyle ki, yukarıdaki birinci misalde (أَقْدَمَ) fiilinin kökü olan (قَدَمَ) fiili; ikinci misalde (صَيَّرَ) fiilinin kökü olan (صَيَّرَ) fiili; üçüncü misalde de (زَادَ) fiilinin kökü olan (زَادَ) fiili hakikî manasıyla mevcuttur. Dolayısıyla bu örneklerde lafızların manaları gerçek anlamlarıyla

²⁰ Râzî, *Nihâyetü'l-icâz*, s. 95 (”إثبات حقيقي“).
 الفصل السابع: في أن الإثبات المجازي لا يخلو عن ”إثبات حقيقي“.

mevcut olduğuna göre, lafızların kendilerinde mecâz yoktur. Mecâz, lafzın kendisinde olmayınca mecbûren hükümde (isnâdda) olur. Dolayısıyla bu cümlelerdeki mecâzlar da “mecâz-ı aklî” olmuş olur.²¹

Râzî, bu konuda **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin görüşünü kabul etmez. Çünkü ona göre, hiçbir fiilin fâil olmaksızın var olması mümkün değildir. Dolayısıyla bir fiil, bizâtihi dayandığı şeye isnâd edilmişse, o isnâd hakikîdir. Eğer fiil bizâtihi dayandığı şeye isnâd edilmemişse, onun bizâtihi dayandığı başka bir şeyin bulunması gerekir. Aksi takdirde, fiilin fâilsiz olarak meydana gelmiş olması gerekir ki bu muhâldir.

Râzî daha sonra, **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin, hakikî fâillerinin bulunmadığını ileri sürdüğü misalleri tahlil eder: Bu misallerden birincisi olan (أَقْدَمَنِي بَلَدَكَ حَقٌّ لِي عَلَى إِنْسَانٍ) cümlesinde (إِقْدَامَ) fiili, “gelen kişi”nin “gelme” fiilini yapmasından ibarettir. Bir fiili yapmaya kadir olan kişi, sadece kendisini o fiili yapmaya sevk edecek bir sebebe ihtiyaç duyar ki o da “o fiilin maslahat olduğunu bilip inanması”dır. Bu misalde kişinin “o şehirde hakkının olduğunu” bilmesi, onu o fiili işlemeye sevk eden bir sebeptir. Dolayısıyla bu cümlede mecâz yoktur. Çünkü (إِقْدَامَ) fiili meydana gelmiştir ve sadece bir “amaç”a (garaz) ihtiyacı vardır ki o da “hak”tır. **Râzî**, diğer iki misalde ise mecâz-ı aklî bulunduğunu ve fiillerin hakikî fâillerinin Allah olduğunu söyler.²²

Sekkâkî, mecâz-ı aklîde kullanılan fiillerin hakikî fâillerinin bulunması gerektiği konusunda **Râzî** ile aynı görüştedir. Ancak bunu farklı bir şekilde gerekçelendirir. Ona göre, mecâz hakikatin fer'idir. Asıl olmadan fer'in var olması mümkün olmadığına göre, hakikati olmayan bir mecâzın bulunması da mümkün değildir. Ayrıca **Sekkâkî**, isim vermeden **Râzî**'nin birinci misalde mecâz bulunmadığını söylemesini de tenkit eder.²³

Kazvîni de, mecâz-ı aklîde kullanılan fiillerin hakikî fâillerinin bulunması gerektiği konusunda **Râzî**'yi destekler. O, takdir edilecek olan hakikî

²¹ Râzî, *Nihâyetü'l-icâz*, s. 95-96; **Abdülkâhir el-Cürcânî**, *Delâilü'l-i'câz*, s. 296-297.

²² Râzî, *Nihâyetü'l-icâz*, s. 96.

²³ **Sekkâkî**, *Miftâhu'l-ülûm*, s. 508-509 (”وبمَحْبُوثِكَ جَاءَتْ بِي“).
 وإياك والظن بـ”أقدمني بلدك حق لي على فلان“ وبـ”محبوثك جاءت بي“
 إليك” كونهما حقيقتين، فالعلان فيهما مسندان كما ترى على مجرد الداعي، والعقل لا يقبل الداعي فاعلا، وإنما يقبله محررًا للفاعل، أعني للمتصف بالقدرة. وتما تحقيق هذا المعنى يستدعي نوعا من العلوم غير نوع ”علم (البيان)“، فليقتنع بهذا القدر.

fâili açık (zâhir) ve kapalı (hafî) olmak üzere ikiye ayırır. Kapalı hakikî fâile verdiği örnekler, **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin hakikî fâilleri bulunmayan fiillere verdiği örneklerdir.²⁴

Teftâzânî ise, eserlerinde **Râzî**'nin adını da zikrederek görüşüne yer verir. Ancak *el-Mutavvel* adlı eserinde, metnin sahibi **Kazvîni** gibi, **Râzî**'yi desteklerken; *Muhtasar* adlı eserinde fikrini değiştirir ve bu konuda **Abdülkâhir el-Cürcânî**'ye hak verir.²⁵

Seyyid Şerîf Cürcânî de, **Râzî**'nin adını zikrederek görüşüne yer verir. Ancak o da, gerekçesini beğenmemekle birlikte **Teftâzânî** gibi, bu konuda **Abdülkâhir el-Cürcânî**'ye hak verir ve uzun uzun onu savunur.²⁶

Sonuç olarak, **Râzî**'nin bu itirazı sonraki belâgatçileri ikiye bölmüş; **Sekkâkî** ve **Kazvîni** onu desteklerken, **Teftâzânî** ile **Seyyid Şerîf Cürcânî**, **Abdülkâhir el-Cürcânî**'ye hak vermişlerdir.²⁷

III- MECÂZÎ MANADA KULLANILAN CÜMLE (MECÂZ-I AKLÎ) İLE GERÇEK DIŞI (YALAN) İDDİA İÇEREN CÜMLEYİ BİRBİRİNDEN AYIRDETMEİNİN ÖLÇÜSÜNÜN MİSALLERİ

Râzî, yukarıdaki faslın az ilerisinde, mecâzî mana içeren cümle, yani mecâz-ı aklî ile gerçek dışı (yalan) iddia içeren cümleyi birbirinden ayırt etmenin ölçüsüne, bir başka ifadeyle “mecâz-ı aklînin karînesi”ne dair bir fasıl açar.²⁸ Orada cümleleri, içerdikleri hüküm açısından ikiye ayırır:

1- Eğer cümlenin içerdiği hükmün imkânsız olduğu zarûrî olarak biliniyorsa, o sözü söyleyen akıllı kişinin o zarûrî bilgiyi inkâr etmediği, bilakis mecâz yaptığı anlaşılır.

2- Eğer cümlenin içerdiği hükmün imkânsız olduğu akıl yürütme (nazar) yoluyla biliniyorsa, sözü söyleyenin itikadına bakılır; eğer o sözün ifade ettiği

²⁴ Kazvîni, *el-İzâh*, s. 42-43; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, s. 205; a.mlf., *Muhtasar*, s. 64-65.

²⁵ Teftâzânî, *el-Mutavvel*, s. 206-207; a.mlf., *Muhtasar*, s. 64-65.

²⁶ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Hâşiye ale'l-Mutavvel*, s. 65-66; a.mlf., *el-Misbâh*, s. 677-680 (Metin kısmı).

²⁷ Konunun daha geniş bir tahlili için bkz. Sedat Şensoy, “Belâgat Geleneğinde Aklî Mecâz Tartışmaları”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, 2002, s. 22-25.

²⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, s. 97 (الفصل التاسع: فيما به يفرق بين ما إذا كانت الجملة "مجازية" وبين ما إذا كانت "دعوى كاذبة").

zâhirî manaya inanıyorsa cümlenin hakikî manasını kastedtiği, inanmıyorsa mecâzî manasını kastedtiği anlaşılır.²⁹

Râzî, **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin birinci şıkka iki misal verdiğini söyler: a) (مَحْبَبَتِكَ جَاءَتْ بِي إِلَيْكَ) “Sevgin, beni sana getirdi” cümlesi. b) **Amr b. el-Âs**'ın (r.a.) (ö. 43/664),³⁰ hoşuna giden bazı sözler hakkında söylediği: (هُنَّ مُنْخَرَجَاتِي مِنَ الشَّامِ) “Beni Şam’dan çıkartan, o sözlerdir” cümlesi.³¹

Râzî, kâideyi benimsemekle birlikte, bu iki misâle itiraz eder. Çünkü ona göre, bu cümlelerdeki isnâdî, “fâilin fâil oluşunun, amaç (garaz) ve sebebe (dâî) isnâd edilmesi” olarak kabul edersek, bu kelâm mecâz değil, hakikat olur.³²

Sonraki belâgatçilerin, ikinci misâlle, yani **Amr b. el-Âs**'ın (r.a.) sözüyle ilgili herhangi bir değerlendirme yaptıklarını tespit edemedik.

Sekkâkî, mecâz-ı aklî örnekleri arasında birinci misâle de yer vermekte ve hakikat olma ihtimalinden söz etmemektedir.³³

Kazvîni, mecâz-ı aklînin karînesini **Abdülkâhir el-Cürcânî** ve **Râzî**'den farklı bir şekilde tasnif ederek, önce lafzî ve ma'nevî olmak üzere ikiye ayırmakta, ma'nevî karîneler arasında saydığı “müsnedin (yüklem) müsnedün ileyh (özne) tarafından yapılmasının veya onunla meydana gelmesinin aklen imkânsız olması” şikkına misâl olarak bizim birinci misâlimizi getirmekte ve bu kelâmın hakikat olma ihtimalinden söz etmemektedir.³⁴

Teftâzânî ve **Seyyid Şerîf Cürcânî** de **Kazvîni**'nin değerlendirmelerini benimseyerek izâh etmekte ve herhangi bir itirazda bulunmamaktadırlar.³⁵

Sonuç olarak, **Râzî**'nin bu itirazına sonraki belâgatçiler tarafından yer verilmediğini ve dolayısıyla onun bu konuda desteklenmediğini söyleyebiliriz.³⁶

²⁹ Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, s. 97-98. Râzî'nin kendi ifâdeleriyle naklettiği bu ibârenin aslı için bkz. *Abdülkâhir el-Cürcânî, Esrâru'l-belâğa*, (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), 1. baskı, Kâhire: Matbaatü'l-Medenî, 1412/1991, s. 388.

³⁰ **Amr b. el-Âs**: Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Amr b. el-Âs (el-Âsî) b. Vâil es-Sehmî el-Kureşî. Meşhur sahâbî, Mısır fâtihî ve devlet adamı. Hayatı hakkında bilgi için bkz. Ahmet Önkâl, “Amr b. Âs”, *DA*, III, 79-81.

³¹ Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, s. 97-98; *Abdülkâhir el-Cürcânî, Esrâru'l-belâğa*, s. 388.

³² Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, s. 98.

³³ **Sekkâkî, Miiftâhu'l-'ulûm**, s. 509.

³⁴ **Kazvîni, el-İzâh**, s. 42; **Teftâzânî, el-Mutavvel**, s. 204-205; a.mlf., **Muhtasar**, s. 63-64.

³⁵ **Teftâzânî, el-Mutavvel**, s. 204-205; a.mlf., **Muhtasar**, s. 63-64; **Seyyid Şerîf Cürcânî, Hâşiye ale'l-Mutavvel**, s. 63.

IV- İSTİÂRE MECÂZ-I LÜGAVÎ MİDİR, YOKSA MECÂZ-I AKLÎ MİDİR?

Râzî, istiâre konusunu işlediği bölümde bir fasıl açarak “müsteârın lafız mı, yoksa mana mı olduğu” konusunu ele alır.³⁷ Ona göre, bu konuda “istiârenin lafza ait bir nitelik olduğu” görüşü meşhurdur, ancak bu görüş bâtıldır. Hak görüş ise, “öncelikle mananın lafız vâsıtasıyla iâre edildiği” şeklindeki görüştür. **Râzî**, “hak” olarak nitelediği bu görüşü destekleyen yedi delil sıralar.³⁸ Sonra bu konuyla ilgili akla gelebilecek bir soruya verdiği cevapta **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin “istârenin mecâz-ı aklî mi, yoksa mecâz-ı lügavî mi olduğu” konusunda kararsız kaldığını, eserlerinde birbirleriyle çelişen ifâdelerinin bulunduğunu, *Esrâru'l-belâğa*'sında “mecâz-ı lügavî olduğu” görüşünü savunurken, *Delâilü'l-i'câz*'nda “mecâz-ı aklî olduğu” görüşünü tercih ettiğini belirtir.³⁹

Râzî, iki gerekçeyle **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin *Esrâru'l-belâğa*'daki görüşünü, yani “istiârenin mecâz-ı lügavî olduğu” görüşünü tercih edip *Delâilü'l-i'câz*'daki görüşünü reddeder:⁴⁰

1- **Abdülkâhir el-Cürcânî**, *Delâilü'l-i'câz*'da da “istiârenin bir mecâz türü olduğunu” ve “mecâzın nakli (lafzın vaz' edildiği mananın dışına taşınmasını) gerektirdiğini” kabul etmektedir. Dolayısıyla onun istiârede de nakle itibar etmesi, dolayısıyla onu da mecâz-ı lügavî sayması gerekir.

2- “Arslan” sözü, sadece “cesur” manasını ifade etmez. Aksi takdirde cins isim olamaz. Bilakis hem arslanın vücudunu hem de cesaretini ifade eder. Dolayısıyla istiâre yoluyla “cesur adam” manasında kullandığımızda onu vaz' edildiği mananın dışına taşımış oluruz.

³⁶ Konunun daha geniş bir tahlili için bkz. Sedat Şensoy, “Belâgat Geleneğinde Aklî Mecâz Tartışmaları”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, 2002, s. 19-22.

³⁷ *Râzî, Nihâyetü'l-icâz*, s. 134 (الفصل الثاني: في أن المستعار هو اللفظ أو المعنى).

³⁸ *Râzî, Nihâyetü'l-icâz*, s. 134-136.

³⁹ *Râzî, Nihâyetü'l-icâz*, s. 136-137; *Râzî*'nin kendi ifâdeleriyle naklettiği bu ibârelerin asılları için bkz. *Abdülkâhir el-Cürcânî, Esrâru'l-belâğa*, s. 412-414; a.mlf., *Delâilü'l-i'câz*, s. 434-435.

⁴⁰ *Râzî, Nihâyetü'l-icâz*, s. 137. *Râzî*'nin bu tercihini çok açık bir şekilde ifade etmesine rağmen Yahya b. Hamza el-Alevî'nin (ö. 749/1348), onun “istiârenin mecâz-ı aklî olduğu” görüşünü tercih ettiğini söylemesi şaşırtıcıdır. Bkz. Ebû İdrîs el-İmâm el-Müeyyed-Billâh Yahya b. Hamza b. Alî b. İbrâhîm el-Hüseynî el-Alevî et-Tâlibî, *et-Tirâzü'l-mütezzamin li-esrâri'l-belâğa ve ulûmi hakâiki'l-i'câz*, Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Hıdıviyye, 1332/1914, I, 252.

Sonraki belâgatçiler de, benzer gerekçelerle “istiârenin mecâz-ı lügavî olduğu” görüşünü tercih ederler.⁴¹

Sonuç olarak, **cumhûrun** görüşü olduğundan özel olarak **Râzî**'nin ismi zikredilmese de, onun bu itirâzının, daha doğrusu tercihinin, sonraki belâgatçiler tarafından desteklendiğini söyleyebiliriz.

V- KİNÂYENİN İFSÂHTAN (TASRÎHTEN) DAHA MÜBÂLAĞALI OLMASININ SEBEBİ

Râzî, kinâye konusunu işlediği bölümde, “kinâyenin tasrîhe, istiârenin açık teşbîhe tercih edilmesi” hakkında bir fasıl açar.⁴² Kısa bir girişten sonra “kinâyenin ifsâhtan (tasrîhten) daha mübâlağalı olmasının sebebi”ne dair **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin görüşünü nakleder:

Kinâyenin tasrîhten daha mübâlağalı olmasının sebebi şudur: Kinâyeli ifâdelerde söylenmek istenen şey, doğrudan değil, lâzımları vâsıtasıyla söylenir; lâzım melzûma delil olur. Mâlumdur ki, bir şeyin deliliyle birlikte zikredilmesi, delilsiz olarak zikredilmesinden daha etkilidir. Bundan dolayı kinâye tasrîhten daha mübâlağalıdır.⁴³

Râzî, kinâyenin tasrîhten daha mübâlağalı olduğunu kabul etmekle birlikte, **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin bunun sebebi konusunda söylediklerini zayıf bulur. Bunu da iki gerekçeye dayandırır:

1- Birinin “boyunun uzunluğu”ndan kinâye olarak “*Filan'ın kılıç bağı uzundur*” dediğin zaman, onun “boyunun uzun olduğu” da şüphelidir, “kılıç bağının uzun olduğu” da şüphelidir. Bunlardan hiçbiri akıl nazarında diğerinden daha açık değildir ki daha iyi bilineniyle daha kapalı olanına delil getirilebilsin. Ancak “kılıç bağının uzun olduğunu” bilmenin yolu, “his” (duyular) kabul edilirse belki olabilir. Fakat aynı şeyi “boyun uzun olması” konusunda da

⁴¹ *Sekkâkî, Miftâhu'l-ülûm*, s. 478-480; *Kazvîni, el-İzâh*, s. 279-281; *Tefâtânî, el-Mutavvel*, s. 583-586; a.mlf., *Muhtasar*, s. 334-337; *Seyyid Şerîf Cürcânî, Hâşiye ale'l-Mutavvel*, s. 360-362; a.mlf., *el-Misbâh*, s. 606-612.

⁴² *Râzî, Nihâyetü'l-icâz*, s. 162 (الفصل الثالث: في ترجيح "الكناية" على "التصريح"، وترجیح "الاستعارة" على "التصريح بالتشبيه").

⁴³ *Râzî, Nihâyetü'l-icâz*, s. 162; *Râzî*'nin kendi ifâdeleriyle naklettiği bu ibârenin aslı için bkz. *Abdülkâhir el-Cürcânî, Delâilü'l-i'câz*, s. 72.

söyleyebiliriz; çünkü "his", "boyun uzun olduğunu" bilme konusunda da yeterli bir delildir. Dolayısıyla bu gerekçe zayıftır.

2- "Lâzımın varlığını melzûmun varlığına delil getirmek" geçersiz (bâtıl) bir metoddur. Zira meselâ "hayat" (canlı olmak) sıfatı, "ilim" (bilmek) sıfatının lâzımıdır; "ilim" sıfatı da "hayat" sıfatının melzûmudur. Fakat "hayatın varlığı"na "ilmin varlığı"na delil getirmek mümkün değildir. Çünkü her âlim canlıdır; fakat her canlı âlim değildir. Dolayısıyla **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin "lâzım melzûma delil olur" sözü geçersizdir.⁴⁴

Râzî'nin bu meselede **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin gerekçesini zayıf ve geçersiz bulurken kendisinin alternatif bir gerekçe sunmaması dikkat çekicidir.

Sekkâkî, "kinâyenin ifsâhtan (tasrîhten) daha mübâlağalı olması"nın gerekçesini anlatırken **Râzî**'nin adını ve itirazını zikretmez. Ancak âdetâ onun itirazına cevap verir. O, bu konuyu şöyle gerekçelendirir: Kinâyenin temeli lâzımdan belli bir melzûma intikal etmektir. Malûmdur ki, lâzımdan belli bir melzûma intikal etmek, lâzımla melzûmun eşitliğine dayanır. Bu durumda lâzım ile melzûm birbirinin mütelâzımı olur ve dolayısıyla "lâzımdan melzûma intikal etmek", "melzûmdan lâzıma intikal etmek" gibi olur. Melzûmun varlığı lâzımın varlığını gerektirdiğinden, bir şeyi kinâye yoluyla söylemek, onu deliliyle birlikte zikretmek gibi olur ki bu da kinâyenin ifsâhtan daha mübâlağalı olması sonucunu doğurur.⁴⁵

Kazvîni de "kinâyenin ifsâhtan (tasrîhten) daha mübâlağalı olması"nın aynı gerekçeye dayandırır. Ancak o, gerekçesini sunmaya, muhtemelen **Sekkâkî**'nin hazırladığı altyapıdan hareketle, kinâye ile mecâzı birbirinden ayırmadan, hepsinin "melzûmdan lâzıma intikal etmek" olduğunu belirterek başlar.⁴⁶

Teftâzânî ve **Seyyid Şerîf Cürcânî** de, "kinâyenin ifsâhtan (tasrîhten) daha mübâlağalı olması"nın gerekçesini, **Râzî**'den ve itirazından bahsetmeden, **Sekkâkî** ve **Kazvîni**'nin görüşleri doğrultusunda izah ederler.⁴⁷

⁴⁴ Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, s. 162-163.

⁴⁵ Sekkâkî, *Miftâhu'l-ʿulûm*, s. 523-524.

⁴⁶ Kazvîni, *el-İzâh*, s. 322-323; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, s. 638; a.mlf., *Muhtasar*, s. 381-382.

⁴⁷ Teftâzânî, *el-Mutavvel*, s. 638; a.mlf., *Muhtasar*, s. 381-382; Seyyid Şerîf Cürcânî, *Hâşiye ale'l-Mutavvel*, s. 414; a.mlf., *el-Misbâh*, s. 707-708.

Sonuç olarak, **Râzî**'nin bu itirazının sonraki belâgatçiler tarafından dikkate alındığını, fakat desteklenmediğini söyleyebiliriz.

VI- "NEFYÜ'L-UMÛM", "HUSÛSU'L-İSBÂT" I GEREKTİRİR Mİ?

Râzî, "takdîm (öne alma) – te'hîr (sonraya bırakma)" konusunu işlediği bölümde "olumsuzluk (nefy / selb) edatının umûm edâtının (كُلُّ) önüne alınması (takdîmi) veya ondan sonraya bırakılması (te'hîri)" hakkında bir fasıl açar.⁴⁸ Tabiatıyla konuyu iki şık hâlinde takdim eder:

1- Eğer umûm edâtı olumsuzluk edâtının önüne alınırsa, bu olumsuzluk "genel olumsuzluk" olur. Buna "**umûmu'n-nefy**" (sonraları: "**umûmu's-selb**") denir ki çelişigi "özel olumluluk (isbât-ı hâs)"tur. Meselâ: (كُلُّ كَذَا: لَمْ أَفْعَلْهُ، وَفَعَلْتُ) "Bunların hiçbirini yapmadım; bazısını yaptım." dersen çelişki olur.

2- Eğer olumsuzluk edâtı umûm edâtının önüne alınırsa, bu olumsuzluk "genelin olumsuzluğu" olur. Buna da "**nefyü'l-umûm**" (sonraları: "**selbü'l-umûm**") denir. Ancak bu, "özel olumluluk (isbât-ı hâs)" ile çelişmez. Meselâ: (لَمْ أَفْعَلْ كُلَّ كَذَا، بَلْ بَعْضُهُ) "Bunların hepsini yapmadım; bazısını yaptım." dersen çelişki olmaz.

Râzî, ikinci şıkka misâl olarak **Ebü'n-Necm el-İclî**'nin (ö. 125/743'ten önce)⁴⁹ meşhûr beytini⁵⁰ de zikredip izâh ettikten sonra, **Abdülkâhir el-Cürcânî**'ye göre, "nefyü'l-umûmun husûsu'l-isbâtı gerektirdiğini" söyler. Meselâ ona göre, birisi (لَمْ أَفْعَلْ كُلَّهُ) "Onun hepsini yapmadım." derse, onun bazısını yapmış olması gerekir.⁵¹

Râzî, bu noktada **Abdülkâhir el-Cürcânî**'ye itiraz eder. Ona göre, "nefyü'l-umûm", ancak "delîlü'l-hıtâb"ı, yani "mefhûm-i muhâlefet"i delil

⁴⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, s. 191 "صيغة العموم" وتأخيرها عنها) (الفصل التاسع: في تقديم "حرف السلب" على "صيغة العموم" وتأخيرها عنها).

⁴⁹ **Ebü'n-Necm el-İclî**: Ebü'n-Necm el-Fazl (el-Mufâddal) b. Kudâme er-Râciz el-İclî. Recez bahrinde yazdığı şiirleriyle tanınan Arap şairi. Hayatı hakkında bilgi için bkz. Ahmet Turan Arslan, "Ebü'n-Necm el-İclî", *DİA*, X, 338.

⁵⁰ (قَدْ أَضْبَحَتْ أُمُّ الْخَيْبَارِ تَدْعِي عَلَيَّ ذَنْبًا كُلَّهُ لَمْ أَصْنَعِ).

⁵¹ Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz*, s. 191-192; Râzî'nin kendi ifâdeleriyle naklettiği bu ibârenin aslı için bkz. **Abdülkâhir el-Cürcânî**, *Delâilü'l-İcâz*, s. 278 vd.

olarak kabul edenlere göre⁵² “husûsu'l-ısbât”ı gerektirir. Hak olan görüşe göre ise, “nefyü'l-umûm”, “umûmu'n-nefy”i gerektirmediği gibi, “husûsu'l-ısbât”ı da gerektirmez.⁵³

Sekkâkî'nin ilgili yerlerde bu konuya değindiğini tespit edemedik.

Kazvîni, *Telhîsu'l-Miftâh*'ın “müsnedün ileyhin takdîmi” bahsinde **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin görüşünü aynen nakleder. *el-İzâh* adlı eserinde, **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin görüşüne başka bir gerekçeyle itiraz eder; **Râzî**'nin itirazına ise hiç değinmez.⁵⁴

Teftâzânî ile **Seyyid Şerîf Cürcânî** de, konuyu **Râzî**'nin itirazına yer vermeden, **Kazvîni**'nin görüşleri doğrultusunda izah ederler. Yalnız **Teftâzânî**, “nefyü'l-umûmun husûsu'l-ısbâtı gerektirmesi hükmünün ekserî olduğunu” söyleyerek Kur'ân-ı Kerîm'den bunun her zaman böyle olmadığını gösteren bazı misaller zikreder.⁵⁵

Sonuç olarak, **Râzî**'nin itirazı ve gerekçesi zikredilmese de, **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin görüşüne itiraz edilme noktasında onun sonraki belâgatçiler tarafından desteklendiğini söyleyebiliriz.

SONUÇ

Sonuç itibariyle, buraya kadar anlattıklarımıza dayanarak, sanırım şunları rahatlıkla söyleyebiliriz:

Râzî, sadece **Abdülkâhir el-Cürcânî**'nin görüşlerini sistematize edip aktaran biri değildir. Onun da belâgat alanında kendine mahsus görüşleri vardır. Sonraki belâgatçiler, her zaman adını açıkça zikretmeseler ve bazen görüşlerine katılmayıp tenkit etseler bile, onu dikkate almışlardır.

Ancak burada cevaplandırılması gereken bir soru daha vardır:

Râzî gibi neredeyse döneminin bütün ilimlerinde büyük bir birikime sahip olan bir âlimin, belâgatin hemen bütün konularını işlediği bir eserde, sadece altı meselede kendine mahsus görüşler serdetmesi normal midir?

Bu soruya, bir kısmı şimdilik tahmine dayanan, şöyle bir cevap verebiliriz:

Bazı müelliflerin belli alanlarla ilgili çalışmaları iki aşamalıdır. İlk aşamada alanı iyice hazmedebilmek için mevcut birikimi bir araya getirip kendi şahsî görüşlerine fazlaca yer vermeyen çalışmalar yaparlar. İkinci aşamada ise, kendi ilmî birikimlerini ortaya koydukları, alanın önde gelen temsilcileriyle başa baş mücadele ettikleri eserlerini meydana getirirler. Nitekim **Gazzâlî** (ö. 505/1111),⁵⁶ önce *Makâsîdü'l-felâsife* adlı eserini yazarak mevcut felsefî mirası bir araya getirmiş; sonra da *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserini yazarak kendi ilmî birikimini ortaya koymuştur. **Râzî** de felsefe alanında aynı metodu uygulamış; önce *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye* ve *Lübâbü'l-İşârât* adlı eserlerinde **İbn Sînâ** (ö. 428/1037)⁵⁷ felsefesini fazlaca itirazda bulunmadan işlemiş; daha sonra *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât* adlı eserinde sık sık **İbn Sînâ**'ya itiraz ederek görüşlerini çürütmeye çalışmıştır.⁵⁸

Biz **Râzî**'nin, *Nihâyetü'l-icâz*'ı belâgat alanındaki ilk aşama çalışması olarak yazdığını ve daha sonra yapacağı bir çalışma ile de kendi belâgat birikimini ortaya koymayı tasarladığını düşünüyoruz. Nitekim **Nasrullah Hacımüftüoğlu**'nun tespitlerine göre, o, *Nihâyetü'l-icâz*'ı, henüz otuz beş yaşına varmadan, yine bir ilk aşama çalışması olan *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye* ile aynı dönemde yazmış ve aynı vezire ithâf etmiştir.⁵⁹ İşte bu sebeple **Râzî**'nin, bu eserinde daha çok mevcut belâgat birikimini sistematik bir şekilde işlemeye önem verdiğini, kendi şahsî görüşlerine fazlaca yer vermediğini tahmin ediyoruz.

Belâgat alanında yapmayı tasarladığı o çalışma **Râzî**'nin içinde bir ukde olarak kalmış olmalıdır. Zira muhtemelen bu tasarısını gerçekleştirme ümidinin

⁵² “Mefhûm-i muhâlefet” hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fi usûli'l-fıkıh*, 4. baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994, s. 366-373; Ferhat Koca, “Mefhum”, *DİA*, XXVIII, 350-353.

⁵³ **Râzî**, *Nihâyetü'l-icâz*, s. 192.

⁵⁴ **Kazvîni**, *el-İzâh*, s. 76-77; **Teftâzânî**, *el-Mutavvel*, s. 277-281; a.mlf., *Muhtasar*, s. 111-113.

⁵⁵ **Teftâzânî**, *el-Mutavvel*, s. 277-281; a.mlf., *Muhtasar*, s. 111-113; **Seyyid Şerîf Cürcânî**, *Hâsiye ale'l-Mutavvel*, s. 124-126.

⁵⁶ **Gazzâlî**: Hücetü'l-İslâm Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakîhi, mutasavvıf, filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürü. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Mustafa Çağrı vd., “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, 489-534.

⁵⁷ **İbn Sînâ**: Ebü Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ. İslâm meşâî okulunun en büyük sistemci filozofu, Ortaçağ tıbbının önde gelen temsilcisi. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Zirikli, *A'lâm*, II, 241-242; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 618-620; Ömer Mahir Alper vd., “İbn Sînâ”, *DİA*, XX, 319-358.

⁵⁸ Süleyman Uludağ, **Fahrettin Râzî**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 30.

⁵⁹ **Hacımüftüoğlu**, a.g.e., s. 131-132.

kalmadığı bir zamanda, bu alanda çok kabiliyetli gördüğü **Sekkâkî**'den böyle bir çalışma yapmasını ısrarla istemiştir. **Sekkâkî** de, dönemindeki i'tizâl ehlinin reîsi olan **Takiyyüddîn el-'Accâlî**,⁶⁰ hakkında medhiye yazacak kadar hayranı olduğu **Fahreddîn er-Râzî**,⁶¹ **Necmüddîn es-Salâhî**⁶² ve **Şerefüddîn el-Çağmîni** (ö. 618/1221?)⁶³ gibi “zamanının zekîlerinin ısrarlarına” dayanamayarak *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserini kaleme almıştır.⁶⁴

Râzî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'u görüp görmediğini bilmiyoruz. Ancak **Sekkâkî**'nin, belâgat ilimlerine damgasını vurduğu bu eseriyle onun arzusunu fazlasıyla yerine getirdiği ortadadır.⁶⁵

⁶⁰ **Takiyyüddîn el-'Accâlî**: Takiyyü'l-Eimmeti ve'd-Dîn Muhtâr b. Mahmûd el-'Accâlî el-Mu'tezilî olmalı. Vefât tarihi bilinmiyor, ancak hocası Rûknüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Melâmihî el-Hârizmî'nin vefât tarihi 536/1141 olduğuna göre, **Sekkâkî**'nin muâsırıdır. Bu zâtın kimliğiyle ilgili tartışmalar için bkz. Takiyyüddîn el-'Accâlî, **el-Kâmil fi'l-istikâ' fîmâ beleğânâ min kelâmi'l-kudemâ**, (nşr. Muhammed eş-Şâhid), Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1420/1999, (neşredeninin girişi).

⁶¹ **Sekkâkî**'nin **Fahreddîn er-Râzî** için yazdığı bir medhiye için bkz. el-Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Ali el-Yâfi'î el-Yemenî el-Mekkî, **Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân**, 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997, IV, 7.

⁶² **Necmüddîn es-Salâhî**: Eğer el-Müeyyed b. Yûsuf b. Muhammed es-Salâhî ise, Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221)'ya yazdığı mersiye için bkz. el-Yâfi'î, **Mir'ât**, IV, 34; 642/1244 yılında verdiği bir *Miftâhu'l-ulûm* icâzeti için bkz. **Sekkâkî**, **Miftâh**, Yusuf Ağa-334, vr. 1b.

⁶³ **Şerefüddîn el-Çağmîni**: Ebû Ali Şerefüddîn Mahmûd b. Muhammed b. Ömer el-Çağmîni el-Hârizmî (ö. 618/1221?). Hayatı ve eserleri hakkında bkz. T. H., “Çağmîni”, **İA**, III, 323-324; Ziriklî, **A'lâm**, VII, 181-182; Kehhâle, **Mu'cem**, III, 830; Sadettin Ökten, “Çağmîni”, **DİA**, VIII, 182-183.

⁶⁴ **Sekkâkî**, **Miftâh**, s. 39 (**ولمَّا كَانَ حَالٌ نَوْعًا هَذَا مَا سَمِعْتُ، وَرَأَيْتُ أَذْكَاءَ أَهْلِ زَمَانِي الْفَاضِلِينَ الْكَامِلِي**)
الفضل قد طال إلحاحهم علي في أن أصبِّف لهم مختصرا يحفظهم بأوفر حظِّ منه، وأن يكون أسلوبه أقرب
من فهم كلِّ ذكي: صُنِّفْتُ هذا.
Pek çok nüshada bu ibarenin yanındaki satır arası ve kenar notlarında, “ezkiyâ”dan murâdın yukarıda isimler olduğu belirtilmektedir. Misal olarak bkz. Çorlulu Ali Paşa-397, vr. 3b; Esad Efendi-2962, vr. 2a; Esad Efendi-3009, vr. 3a; Fatih-4677, vr. 3a; Hamidiye-1252, vr. 3a; Mehmed Ağa Camii-160, vr. 2b; Seyhülislâm Esad Efendi Medresesi-153, vr. 3a; Yeni Cami-1054, vr. 3a.

⁶⁵ **Sekkâkî**'nin hayatı, şahsiyeti, eserleri, *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserinin tahlili ve üzerine yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Musa Alak, **Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyiri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 5-101.